

SOMLAI PÉTER

Nagyszülők és unokák Budapesten*

A tanulmány megírása során fontos szakmai tanácsokat kaptam Cseh-Szombathy Lászlótól és J. Hörltől (Bécs), melyeket ezúton is köszönök. A munkánkhoz szükséges eszközök és feltételek biztosításáért köszönet illeti a TS-3 kódjelű kutatási programot és a Carl-Dusiberg Gesellschaftot (Németország). Nagyszülők és unokák két „szélső” nemzedék tagjai: az öregeké és a fiataloké. Az előbbieket az „első”, az utóbbiakat pedig a „harmadik” generációhoz tartozónak fogom nevezni ebben az írásban. Így jelölöm majd a köztük lévő távolságot, utalva arra, hogy mennyire nyomatékos a „második”, a szülői nemzedék tagjainak szerepe.

Az emberek békeidőben a kortársi évjáratok töretlen, folyamatos egymásutánját tapasztalják. De felfigyelnek és megjelölnek töréseket, elkülönítéseket is. Ilyen célt szolgál a nemzedékek megkülönböztetése. A különböző kultúrák a maguk mintái, standardjai szerint végzik el ezt a kollektív azonosítási és megjelölési műveletet. Koronként, társadalmanként és szubkultúránként más és más módon határozzák meg az öregek és fiatalok szerepeit, jogait, kötelességeit, s azt is, hogy milyen kapcsolatokat tartanak normálisnak vagy kívánatosnak nagyszülők és unokák között.

Ebben a tanulmányban előbb röviden vázolom a jelenlegi budapesti nagyszülők és unokák kapcsolatának néhány általánosabb gazdasági és szociális keretfeltételét. Ezután megpróbálom értelmezni az első és harmadik nemzedék rokonsági funkcióit és kapcsolatait.

1. SZOCIÁLIS LÉTFELTÉTELEK ÉS NEMZEDÉKI CSAPDÁK

Évszázadunk folyamán miként egész Európában, Budapesten is állandóan emelkedett az öregek részaránya a teljes népességen belül. A 60 éves és idősebb emberek 1900 körül még csak a népesség 7-8 százalékát alkották, jelenleg viszont minden ötödik ember közéjük tartozik. A nagyszülőkről nem ren-

* Tanulmányomat elsősorban egykori tanítványaim segítették elő (közülük Bolyai János, J. Vári Zsuzsa, Kemecsei Éva, Orlóczy Edit és Somorjai Ildikó volt az itt szereplő 1-5. számú esettanulmányok szerzője). Velük együtt hosszabb időn át végeztem empirikus családszociológiai és szocializációs kutatásokat az ELTE Szociológiai Intézetében. (Ezekhez lásd Somlai, 1978 és Somlai, 1989).

delkezőnk népszámlálási vagy reprezentatív statisztikai felméréseken alapuló pontos adatokkal. Legfeljebb becsléseket végezhetünk, és egyes kutatások eredményei alapján¹ valószínűsíthetjük, hogy a nyugdíjaskort elért emberek kétharmadának van egy vagy több unokája.

A nagyszülőknek három nagyobb csoportját különböztethetjük meg életkoruk alapján. (Ez az elkülönítés relevánsnak látszik egyéb szempontokat – így a munkavégzést, egészségi állapotot, családi helyzetet – figyelembe véve is). Az első, s egyben legnagyobb létszámú csoport, a nagyszülők kb. 55-60 százaléka, olyan 60-70 év közötti emberekből áll, akik többnyire házasságban, és ketten élnek, gyerekeiktől és unokáiktól független háztartásban. Ők alkotják a középső életkori csoportot. A másik két csoport létszáma nagyjából azonos lehet, idetartozik a nagyszülők kb. 20-20 százaléka. Egyebekben azonban nagyon is különböznek e csoportok tagjai. A második csoportba 60 éven aluli vagy akörüli, gazdaságilag aktív férfiak és nők, illetve „fiatal nyugdíjasok” sorolhatók. Olyan emberek tehát, akik még elsősorban szülők, gondoskodnak gyerekeikről, segítenek annak családalapításában, házépítésében stb. Sokféle feladatuk, kötelezettségük és szerepük van tehát (saját háztartásuk fenntartásától kezdve a legidősebb nemzedék tagjainak ápolásáig), s ezek között csak egyik a nagyszülői szerep. A harmadik csoport tagjai viszont egyedülálló, mások segítségére ráutalt, 75 év körüli vagy még idősebb emberek, a legidősebb nemzedék tagjai.

A fiatalabb nagyszülői kohorszok életmódja tehát sok esetben még a második nemzedék tagjainak életmódjához hasonlít. Nekik önálló tevékenységi körük van a háztartásban és azon kívül. Vannak saját barátaik, partnereik. Ide, a magánélet fontos kompetenciáinak körébe tartozik a gazdasági önállóság és főleg a munkavállalás. Hiszen a nagyszülők legfiatalabb korcsoportja rendszerint ugyanannyi túlmunkát vállal, mint a szülők és a már dolgozó unokák korcsoportjainak tagjai.

Magyarországon a nyolcvanas évekig a nyugdíjasok közül még az idősebbek is tudtak különböző „kiegészítő” foglalkozást, részmunkaidős feladatot vállalni. A nyolcvanas évek közepén így, valamilyen rendszeres foglalkozással egészítette ki nyugdíját minden ötödik idős ember. Azóta azonban beszűkült a munkaerőpiac. A kilencvenes évek elején egyre több fiatal keres munkát, márpedig a munkaadók kiválasztási szempontjaiban az életkor éppannyira fontos elem lett Budapesten, mint a Lajtától nyugatra. Akadnak még egyes, az idősek foglalkoztatása számára viszonylag kedvezőbb területek, (például az oktatásügyben), de mind nehezebb a nyugdíjak kiegészítése. A nyolcvanas évek végére a magyar társadalomfejlődés egyik leginkább szembeötlő tendenciája lett az,

1 Ilyen kutatás adatfelvétele folyt 1984-1985-ben a rokonság szerepéről a budapesti öregek életében (lásd: Cseh-Szombathy, 1986).

2 Szalai, 1989.

hogy gyorsuló ütemben romlanak a 60 éven felüliek anyagi létfeltételei. S miután az infláció rátája évről évre magasabb lett, s mert az öregkori járadékok emelésének automatizmusát nem vezették be, ezért a nyugdíjak reálértéke egyfolytában csökken. Ez viszont főként a legidősebbeket érinti, az amúgy is igen alacsony nyugdíjból élő embereket, azokat, akik már régebben befejezték jövedelemgyarapító életszakaszukat.

Az életkor tehát döntő jelentőségű változó a nagyszülők nemzedékeiben, nemcsak a szomatikus és mentális egészség tekintetében, hanem a szociális életfeltételekben is. Főleg ettől, az egyének életkorától függ az életszínvonal, az egyéni jövedelem vagy a tipikus családi költségvetés. A nyugdíjakon kívül az életkor jelentőségét erősíti a fogyasztói árak újabb szerkezete is. Korábban számos, az öregek számára nélkülözhetetlen árucikk és szolgáltatás (például a gyógyszerek, a fürdők használata stb.) ingyenes vagy pedig erősen dotált volt. A tömegközlekedési kedvezmények kivételével ez is megszűnt a nyolcvanas évek végétől.

Ilyen szociális okokkal és tényezőkkel függnek össze az utóbbi években lezajlott politikai változások. Mind a fiatalok, mind pedig az öregek megszenvedték az ország gazdasági sorvadását, hiszen valamennyi nemzedék életszínvonala csökkent az utóbbi években. Tapasztalták és megélték ezt azok a házas unokák is, akik családjukkal önálló lakásban, szüleiktől és rokonaiktól függetlenül szeretnének élni. Egész Magyarországon, de főleg Budapesten, éppen az első lakás megszerzése a legnehezebb. Szabad bérlakást csak a fekete piacon lehetett találni, irreálisan magas bérleti díjakért, az öröklakás felépítésének költségei viszont évről évre gyorsabban emelkedtek, mint a fiatalok családi jövedelmei. A harmadik nemzedék ezért rászorult arra, hogy segítséget kapjon az idősebbektől, az első és a második nemzedék tagjaitól. *Miközben tehát – mint említettem – a nagyszülők jövedelmi helyzete tovább romlott, ezalatt unokáik mindinkább az ő segítségüktől is függtek.*

Ezt a *nemzedéki csapdát* a magyarországi szocializmus gazdasági rendszerének egész működése – a tervutasításos első és a magánügyességen alapuló második gazdaság, a hiány és a torzult piac együttese – eredményezte. Magyarországon a hatvanas évektől mindinkább nyugati minták határozták meg a lakásra, lakberendezésre, szabadidőtöltésre, fogyasztásra vonatkozó szükségleteket. E szükségletek dinamikáját növelte a második gazdaság újabb területeinek kialakítása és újabb fokozatainak engedélyezése. Mindez együttesen vezetett a „hajtás” állandó fokozásához, a rendszeres, éveken át tartó „önkiszákmányoláshoz”, a korrupció csapdáihoz. Ahhoz, hogy a felnőtt munkaképes népesség (főleg a mindenkori második nemzedék tagjai) erőfeszítéseinek egyre nagyobb hányada a jövedelemszerzésre irányult. S miközben a nyolcvanas évektől fokozatosan romlottak az életfeltételek, mialatt csökkent a fogyasztói kereslet, to-

vábra is „túlmunkázik” a népesség igen nagy hányada. Mindez együttesen magyarázza az országban jól ismert szociális patológiákat, a közegészségügy és a halálozási arányok romlását.

A torz gazdasági rendszer ugyancsak eltorzítja a nemzedéki kapcsolatokat és konfliktusokat. Jó példa erre a különböző nemzedékű családtagok, öregek és fiatalok együttélése közös háztartásban. Ez Budapesten a lakóhelyi bejelentkezések alapján és saját bevallásuk szerint a nagyszülőknek kb. 20-25 százalékára vonatkozik. Ennyien laknának együtt unokájukkal és esetleg további családtagokkal (gyerekükkel, unokájuk házastársával, egyéb rokonnal)? Nyomós okunk van kételkedni e bevallások hitelességében. A súlyos lakáshiány, az állam és a költségvetés szerepe a lakásbérletekben, a bérleti jog, illetve a lakástulajdon átörökítésének szabályai, tehát a magyarországi lakásrendszer különböző családokra, fiktív bejelentésekre készíti a családtagok valamennyi nemzedékét. Az unokák egy része sohasem lakott együtt a nagyszülőkkel, hozzájuk voltak mégis bejelentve azért, hogy haláluk után ott lakhassanak, vagy értékesíthessék a nagyszülő lakását.

A magyarországi lakások közül az időseké a legrosszabb minőségű. Erre vallanak mind a településkörzet, mind pedig a felszereltség és komfortfokozat (vízelvezetés, meleg víz, fűtés) szerint készített mutatók. Ennek ellenére az öregek többsége kedvezőbbnek értékeli saját lakáshelyzetét, mint a náluk fiatalabb nemzedékek tagjai. Egy felmérés során az erre vonatkozó kérdésre kedvező választ adott a nagyszülők generációjának 52 százaléka, míg a 28-40 évesek közül csak minden ötödik.

Az unokájukkal ténylegesen, s nem pedig csak „papíron” együtt élő nagyszülők számarányát tehát nem ismerjük. Tudjuk azonban, hogy az első nemzedék valamennyi korcsoportjában találni ilyeneket. Vannak „fiatal nagyszülők”, akik otthont nyújtanak gyerekeik családjának s benne unokájuknak. Találni azonban együtt élőket a nagyszülők másik, idősebb csoportjából. Ide főleg egyedül élő özvegyasszonyok (sokkal kisebb részben férfiak is) tartoznak, akik elesett -ségük, betegségük miatt mindinkább rászorulnak mások segítségére, esetleg állandó felügyeletére.

A kelet-európai szocialista rendszerek eredetileg nem tervezték kiépíteni sem az általános, sem pedig az öregekkel kapcsolatos, speciális szociálpolitika intézményeit. Ennek következményeit jól mutatják az ellátási funkciók szervezési zavarai Budapesten is. Köztudottan siralmas például az idős embereket gondozó otthonok helyzete.⁶ Ezeknek többségébe nehéz bekerülni, kevés bennük a férőhely, nincs elegendő helyiség, felszerelés stb. Miután évtizedeken át nem jutott pénz az ilyen otthonok fejlesztésére, az egészségügynek kellett be-

4 Ernst,1988:237.

5 Pataki – S. Molnár,1986.

6 Hotváth – Gáti,1987.

töltenie az ellátatlanul maradt gondozói feladatokat. Jellemző módon „elfekvőnek” nevezik a magyar kórházakban azokat az osztályokat, ahol a hiányzó otthonokba való embereket kezelik. Az ilyen osztályok szerveződése persze megzavarta a gyógyítómunkát, ugyanakkor nem pótolhatta a speciális idősgondozási teendők ellátását sem.

Idősek és fiatalok együttélésének egyik oka tehát éppen ez, a szociálpolitika és az állami humánszolgáltatások nyomora. A kényszerű együttélés sok családban vezet destruktív konfliktusokhoz, anyósok és menyek gyűlölködéséhez, házasságok felbomlásához. Ilyen konfliktusok persze gazdagabb országokban is találhatóak – miként azt például bécsi családok példáján osztrák kutatók legutóbb kimutatták⁷ -, s nemcsak közös háztartásban együtt élő családtagok és rokonok között. Az együttlakás kényszere mégis fontos eleme a magyarországi helyzetnek, nagyszülők és unokák kapcsolatának.

2. ANEMZEDÉKIKAPCSOLATOK FAJTÁI ÉS FUNKCIÓI

A nagyszülői és unokaszerepek, illetve a nemzedéki kapcsolatok nem tartoznak a szociológia kedvelt és kiművelt témái közé. E témakörben aktívabbak voltak a rokon tudományok, főleg a szociálanropológia vagy a pszichiátria.⁸ Ezekre támaszkodva a következőkben (a) először is összefoglalom saját nézeteimet a nemzedékek közötti rokonsági kapcsolatok jellegéről és szocializációs funkcióiról. Azután (b) megkísérlem értelmezni és kutatásaimból vett példákkal illusztrálni e kapcsolatok különböző fajtáit. Egy ilyen rövid írásban természetesen nem térhetek ki részletesen valamennyi kapcsolati típusra. Épp ezért az általam legfontosabbnak tartott kapcsolati formákat fogom kiemelni.

(a) A modern társadalmak úgy rendezik, osztják el és integrálják népességüket, hogy a különböző korú emberek egymás között, kortársi körben töltsék el napi idejük legnagyobb részét. A gyerekek ritkán szerezhetnek tapasztalatot szüleik munkahelyéről és családon kívüli életük, szabad idejük más területeiről, míg a felnőttek eltávolodtak a gyerekek világának cselekvési mintáitól, normáitól, tér- és időbeli dimenzióitól. Az idősek közül is igen sokan élnek, ha nem is izoláltan, de mégis állandóan elválasztva a fiataloktól. (Ezt a nemzedéki elválasztottságot követték a társadalomtudományok is, midőn külön-külön szakterületté vált például az „ifjúságkutatás” és a „szociális gerontológia”).

Ez modern jelenség. A mentalitás- és társadalomtörténeti kutatások már évtizedekkel ezelőtt kimutatták⁹, hogy a premodern társadalmakban, azok politikai, katonai és egyházi szervezeteiben, lokális közösségeiben másképp különültek el és vegyültek egybe a különböző nemzedékek tagjai, más módon volt az

7 Hörl, 1989

8 Elsősorban Schwob, 1988 érdemel említést.

9 Lásd főként Laslett, 1971; Aries, 1987.

intézmények és életkorok összefüggése. Másként tanultak a gyerekek a felnőttektől, máshogyan kooperáltak velük és vettek részt életükben. Másfajta jelentése volt a nemi és nemzedéki szerepeknek, s más volt a nemzedéki tapasztalatok jelentősége és átadásuk módja is. Mindez sokféle társadalomtörténeti és szociológiai összefüggést vet fel, amiket még vázlatosan sem tárgyalhatok itt. Csupán egyetlen kérdésre térek ki röviden. Arra, hogy milyen általános változások figyelhetők meg az öregek családi és rokonsági kapcsolatainak alakulásában.

A gazdasági és szociokulturális modernizáció Európában és Észak-Amerikában mindenütt egészségi és népesedési változásokkal járt együtt. Ezek sorában döntő jelentőségű volt, hogy az utóbbi 100-150 év alatt legalább 20 évvel, tehát körülbelül egy nemzedéknyi idővel növekedett meg az emberek átlagos élettartama. A régebbi évszázadokban (főleg az ipari forradalom előtt) kevés volt a nagyszülő, s még kevesebb az olyan férfi vagy nő, aki megérte unokái felnőtté válását. Ami pedig a nagyszülőket is magukban foglaló, több generáció tagjaira kiterjedő „nagy családot” illeti, ez kivételnek számított Nyugat-Európa minden országában, és nem volt általános Kelet-Európában sem.

Mindezt világosan kell látnunk, különben tökéletesen hamis szempontok szerint értelmezzük a mai helyzetet. Mindenesetre nem igazolhatók sem történeti, sem jelenkori tapasztalati tényekkel a nukleáris családok „izolálódásáról” régebben felállított tézisek. Ezeket a harmincas évektől fogalmazták meg amerikai szociológusok – *W. Ogburn*, majd *L. Wirth*, *R. Linton* és *T. Parsons* –, s a társadalmi modernizáció egyik jelenségkörét kívánták összefoglalni. Azt nevezetesen, hogy az urbanizált és iparosodott országokban a – szülőkből és kiskorú gyerekeikből álló – nukleáris családok válnak a társadalmi integráció alapegységeivé, míg az idős emberek kiszorulnak a családokból.

Ez a nézet egybeesett sokak véleményével, és jól illeszkedett a régebbi szociológiába, illetve a tágabb körű történeti közfelfogásba. A hatvanas évektől viszont mind több kutatási eredmény alapján megcáfoltnak tekinthetjük az izoláció általános érvényűségéről szóló tézist.¹ Kiderült, hogy nagyon sok formája van a családi és rokonsági kapcsolatoknak – olyan érintkezési, együttműködési, kölcsönös támogatási és kommunikációs formák, amiket nem vettek figyelembe a szóban forgó nézet képviselői. A szociológiai vizsgálatok feltárták azt, hogy a legtöbb családban fennmaradt – gyakran a nagyobb földrajzi távolság ellenére is – az idősebb és fiatalabb családtagok, rokonok kapcsolata. Kiderült, hogy az idősebb rokonok, főként pedig a nagyszülők a modern társadalmakban is sokféle funkciót látnak el a munkaalkalmak közvetítésétől, pályaválasztástól, alkalmi elszállásolástól, kölcsönöktől és segélyektől kezdve a párkapcsolatokban (házasságban, válás vagy újraházasodás alkalmával) és a gyereknevelésben

10 Sussman, 1965:64 sk. adott áttekintést az „izolált nukleáris család” elméleteiről, az idevágó érvekről, elemzésekről és tapasztalatokról.

hozandó döntéseken át a gyerekek őrzéséig, gondozásáig, a betegeskedő nagyobbak és a felnőttek gondozásáig, egészségügyi és egyéb segítségéig, tanácsokig. S megfordítva: a második és harmadik generáció tagjainak is fontos szerepük van az idős emberek életében. Ezt tanúsították mind a háztartások és családok egyes életfunkcióira, mind pedig a fiatalok és öregek ún. személyközi „mikrohálózataira” vonatkozó adatok.

A különböző nemzedékek tagjainak elkülönülése kortársi kapcsolatokra és csoportokra, illetve együttműködésük és egymásrautaltságuk meghatározza a rokonsági szerepek történelmi tartalmát, és nemzedékileg sajátos funkcióját. Idetartoznak a kapcsolatokra és a családtagok kölcsönösségére vonatkozó általánosabb tartalmak. Nézzük meg először is ezeket!

Már évtizedekkel ezelőtt, a mai idősök ifjúkorában is kényszerhelyzetnek számított az, ha közös fedél alatt, egymást zavarva kellett élniük unokáknak, szülőknak, nagyszülőknak. Azért van ez így, mert a hagyományos, premodern kultúrákkal ellentétben, a modern társadalmakban valamennyi nemzedék nagyra értékeli a „privacy” (önállóság) értékét. Ez a nagyszülők nemzedékére is vonatkozik. Az idős emberek is megkívánják, hogy önállóan alakíthassák tevékenységeiket és kapcsolataikat, saját életkoruknak, életvitelüknek, szükségleteiknek megfelelően. A „privacy” mellett azonban törekednek az idős emberek arra is, hogy megőrizték és ápolják bensőséges kapcsolataikat. Ez kiterjedhet házasságukon és rokonságukon kívüli személyekre, de azért a gyerekek és unokák jelentősége általában mégis különleges, másokkal nem pótolható.

Az idős embereknek és leszármazottjaiknak össze kell tehát egyeztetniük a motivációk két, egymással ellentétes irányú csoportját: az önállóságra és függetlenségre, a személyi autonómia fenntartására vonatkozó motivációkat azokkal a szükségletekkel és kapcsolati normákkal, melyek a bensőséges együttlétre, intimitásra, meghittségekre vonatkoznak. Az összeegyeztetés egyik feltétele a külön lakás és háztartás, másik feltétele viszont a gyakori érintkezés, rendszeres kommunikáció és bensőséges kapcsolattartás. Ezt a kettősséget kívánta kifejezni *L. Rosenmayra* „távolságot tartó intimitás” fogalmával.¹¹ Ezzel a kifejezéssel arra akart utalni, hogy a bensőséges családi vagy rokoni kapcsolatokat nem kell megterhelni a kényszerű együttlakásból fakadó állandó feszültségekkel.

Ez a gondolat felhasználható szempontot nyújt nagyszülők és unokák kapcsolatának vizsgálatához is. Az első és a harmadik nemzedék tagjai nagyjából egyenlő távolságra vannak a középnemzedéktől, melynek helyzetét és magatartását saját perspektíváikból értelmezik. Adott esetben, például egy családi vitában öregek és fiatalok szövetséget köthetnek egymással a második nemzedék tagjaival szemben. Egy ilyen koalíciónak nemcsak érzelmi okai lehetnek. A korcsoportok szerint eltérő szemléletek, perspektívák előidézhetnek eltérő

¹¹ Rosenmayr, 1963.

gondolkodásmódot és értékszerkezeteket is. Az életkori különbségek elsődleges módon differenciálják a népességet, és szükségszerűen járnak együtt korcsoportok szerint specializált cselekvési perspektívákkal és értékrendszerekkel. Az ifjak és az öregek ezért olyan szempontokat használhatnak, melyeket deviánsnak vagy legalábbis szabálytalannak kellene minősíteni a középgeneráció tagjainak „normalitási” kritériumai szerint.

A szociális integrációhoz is nélkülözhetetlenek a tudás és érdeklődés, a magatartásnormák és -értékek ilyen életkori különbségei. A társadalmi viszonyok nem változnának, ha nem lennének kognitív, affektív és normatív különbségek az egyes nemzedékek perspektíváiban, s ezáltal nem készülnének az újításra és változtatásra. De a különbségek nem lehetnek végletesek, mert a perspektíváknak több ponton találkozniuk kell. (Ennek hiányában megszakadna a nemzedékek közötti kontinuitás, a kulturális reprodukció és a szocializáció, nem lenne integrált a társadalom.)

A modern társadalmak tagjainak is szükségük van arra, hogy személyes identitásukat családjuk partikuláris útjába illesszék. A nagyszülők ezt az utat képviselik, hiszen a legszűkebb emberi kör magántörténelmét adják tovább. Ezáltal alapvető támpontot nyújthatnak unokáik személyiségfejlődése számára. Lehetővé teszik, hogy a harmadik nemzedék tagjai tanuljanak a hagyományokból, értelmezzék tanulságait, s a maguk útitervének megfelelően rendezzék újra a múltat. A nagyszülők a megélt múlt személyességével hitelesítik a „történelmet”, átélhetővé formálva ezáltal annak nyilvános jellegét, fordulatait, eseményeit és szereplőit. E történetek kapcsolják az unokákat az elődökhöz, általuk pedig a múlt nagy szociokulturális folyamataihoz.

De a nagyszülőknek más funkcióik is vannak. Sorsukból érzékelhetik az unokák az életút végességét, utolsó fázisát is, a majdani jövőt, mint a jelenbeli erőfeszítések vagy mulasztások hosszabb távú eredményeit. Ez is többféle lehet persze. Hiszen sokféle embert ismernek meg az első nemzedékből: egészségeseket és betegeket, erőseket és gyengéket, aktívakat és elhagyottakat. Más és más gazdasági helyzettel, tevékenységi formákkal, célokkal és szokásokkal találkoznak. Tapasztalják tehát az elektorral szükségképp járó következményeket, de a „condition humain” sokféleségét is, s azt, hogy mennyire fontosak a partikuláris életmódok és a személyes döntések.

De milyen funkciói vannak az unokáknak a nagyszülők számára? Ezúttal is felsorolhatnánk sok mindent a beteggondozástól kezdve háztartási és egyéb segítségéig. De miként a nagyszülők esetében, most is inkább az életkori perspektívák sajátosságait s ezeknek jelentőségét emelem ki. Az unokák testésítik és jelenítik meg személyesen az újat, a jövőt a legidősebb nemzedék tagjai számára. Ez a perspektíva, s az általa egybefoglalt ismeretek, vélemények, gondolkodási irányok, szempontok lehetővé teszik, hogy az idős emberek a jelen választásainak fényénél, tehát a még nyitott alternatívákat figyelembe véve dol-

gozhassák fel életútjuk tapasztalatait. Hiszen így kapcsolódnak azokhoz a problémákhoz, döntési helyzetekhez és módozatokhoz, melyeket főleg unokáink nemzedéke jelenít meg.

A harmadik nemzedék is sokféle lehetőségről és változatos sorsokról tanúskodik, talán még többféléről, mint a nagyszülők. A jelen gyors változásai és a jövő nyitottsága miatt van ez így. Az idősebbek érzékenyebbek arra, hogy mit ígér ez a nyitottság, s hogy milyen sokféle következményei lehetnek a fiatalok döntéseinek. Ezért próbálnak élettapasztalataik gazdagságára hivatkozni az unokákkal vagy a szülőkkel való viták során egy-egy fontosabb döntés (iskolai ügyek, párválasztás, költözés, pályaválasztás stb.) meghozatalakor.

(b) A nagyszülők és unokák közötti kapcsolatnak több típusa különböztethető meg. Az alábbiakban megkísérlem elkülöníteni egymástól ezeket a típusokat. Két csoportképző ismérvet használok a típusok megállapításakor: a kapcsolatok erősségét és az egymásra vonatkozó személyközi kompetenciák kiegyenlítettségét, szimmetriáját, illetve aszimmetriáját. E kritériumok szerint sorba rendezhetők a kapcsolatok a kontaktus nélküli esetektől kezdve a különböző formájú és struktúrájú viszonyokon át az erősen tekintélyelvű – s emiatt a kontaktus megszakításához gyakran vezető – esetekig. Itt egy rövid tanulmányban persze meg kell elégedni néhány fontosabb típussal a szóba jöhető és empirikusan fellelhető összes kapcsolatforma közül.

Az alábbiakban bemutatott eseteket nem egy statisztikailag reprezentatív mintából, hanem esettanulmányok sorából válogattam. Főleg azt példázhatják, hogyan hat az együtt- és különélés a kapcsolatok dinamikájára, ezen keresztül pedig öregek és fiatalok sorsára. A lakáshelyzeten kívül persze számos egyéb tényező is erősen befolyásolja a nagyszülők és unokák helyzetét, illetve kölcsönviszonyát. Ezek hatásait ugyancsak érzékeltetik majd a például választott esetek.

I. KÖZVETÍTETT KAPCSOLATOK

Egyes nagyszülők nem érintkeznek rendszeresen unokáikkal. Ennek sokféle oka lehet. Sokszor már az unokák megszületése idején annyira megromlott a jelenlegi nagyszülők és szülők viszonya, hogy csak szűk játéktér maradt a kapcsolatok fenntartására és új kooperációk kialakítására közöttük. E történet részleteit több unoka ismeri, de a történetek logikája, az események értelme az évek folyamán alaposan megváltozhat. Sokszor a távolra költözés vezetett az első és második nemzedék közötti érintkezés megszakadásához. Ez a költözés akkortájt maga is inkább következménye volt a kapcsolatok alakulásának, évek múltával viszont már csak magyarázatként, az érintkezést nehezítő okként hallott erről az unoka. (A földrajzi mobilitás mellett más események –

például betegségek – társas jelentőségét is így változtathatják meg, s az okokat és okozatokat eszerint értelmezhetik át a résztvevők.)

E magyarázatok természetesen nem mindig nevezhetők egyszerűen hazugságnak vagy hamisításnak. Értelmezésükhöz figyelembe kell venni az időben változó kapcsolatok rendszerének egészét. A közvetlen érintkezés hiánya sem minden esetben jelenti azt, hogy egyáltalán nincs kommunikáció a családtagok között. Lehetséges, hogy időről időre tájékoztatja őket valaki, és közvetít közöttük. Márpedig az információk közvetítése és az azt végző személy adott esetben a másik fél befolyásolására is felhasználható. Például a középnemzedék tagjai és a nagyszülők között felhasználhatók az unokák ilyen közvetítésre. Ez nagyon is hasznos lehet, de az ilyen delegálásnak előfordulnak patogén hatású esetei is. Előfordulhat, hogy a szülők és a nagyszülők konfliktusainak indulati energiái az – őket egymástól védő – unokát károsítják. A pszichiátriai szakirodalom ismer eseteket, ahol az unoka igen nagy árat fizetett az ilyen elválasztó és védőszerepért.¹² Normális esetekben azonban pozitív eredményekkel jár a nagyszülők és szülők közötti közvetítés.

1. ESET: KLÁRA

Klára 19 éves diáklány. Anyja, Olga (48 éves, htb.) évek óta kerüli a találkozást saját szüleivel. Azt állítja, hogy főként apját nem tudja elviselni, aki alkoholistá, nőcsábász, állandóan hazudik, és tönkreteszi a feleségét, Klára nagymamáját. De őrá, anyjára is mérges Olga, mert mindent megenged és mindig megbocsájt a férjének.

Ezeket a magyarázatokat Klára kívülről ismeri, hiszen évek óta hallja anyjától, hogy Olga miért nem hajlandó találkozni a szüleivel. Ugyanakkor Olgát mégis foglalkoztatja az öregek sorsa, törődik velük, s időnként megkéri a lányát, hogy keresse fel őket. Ilyenkor ételt szokott küldeni nekik. Klára szívesen jár az öregekhez. Havonta legalább egyszer elmegy hozzájuk, segít nekik ebben-abbban, és „postáskodik” ilyenkor: tájékozódik az életükről, s tájékoztatja őket a saját sorsáról és Olga napjairól.

Klára esete azt mutatja, hogy egy unoka alapvető funkciót tölthet be a szülei és nagyszülei közötti kommunikáció fenntartásával. Ráadásul ennek a közvetítő szerepnek más eredményei is lehetnek. Az unokák ilyen úton felfedezhetik a befolyásolás módozatait, személyközi kompetenciájuk határait és a nemzedéki státusok viszonylagos jellegét. Olyan fiatalok, akik még túlságosan is függték szüleiktől, és akiket ez a függés nagyon erősen korlátozott, most unokaként tapasztalhatják a másfajta szerepviszonylatokat, azt, hogy szüleik is

gyerekek. „A nemzedéki szerepek relativizálása így válik a mentális egészség és az önbizalom egyik előfeltételévé: fel kell ismerni, hogy a szülők is valamikor gyerekek voltak, ugyanazt élték át, mint amit most mi magunk, s ebből a helyzetből váltak azzá, akik jelenleg: szülővé”. A nemzedéki szerepek és a velük járó sajátosságok viszonylagossága hozzájárulhat tehát a kapcsolatok keletkezésének megvilágításához, s ezáltal növelheti a közvetítést végző unokák önismeretét.

II. SEGÍTSÉG, KÉPVISELET; HELYETTESÍTÉS

Unokák helyettesíthetik szüleiket a nagyszülők ápolásakor és más feladatok elvégzésében. Most azonban a fordított esetekről lesz szó. Azokról, amikor a nagyszülők végeznek helyettesítést.

Magyarországon főleg a nők viszonylag fiatalon mehetnek nyugdíjba, s ez a lehetőség nemcsak a nagyszülők életét befolyásolja. Sok családban a közép-nemzedék tagjai is figyelembe veszik szüleik nyugdíjazásával várható változásokat, illetve az ezekből adódó lehetőségeket. Leginkább akkor van ennek jelentősége, amikor a kisgyerekes szülők rendszeres segítséget (gyerekfelügyeletet, gondozást, esetleg háztartási segítséget, vásárlást, valamilyen ügyintéztést, bedolgozást) remélnék a nagyszülőktől.

Az ilyen rendszeres segítséget nyújtó nagyszülők igen fontosnak tarthatják saját szerepüket. Sokan közülük, főként az egyedülállók, megpróbálhatnak „beolvadni” gyerekük családjába – s ilyenkor önkéntelenül is „beavatkoznak” sok mindenbe. Mások örizni próbálják önállóságukat, és szívesebben fogadják az „eseti feladatot”, mint a bizonytalan időre szóló „állandó megbízást”. Sok esetben megfigyelhető tehát a folyamatos egyezkedés és kísérletezés szülők és nagyszülők között a „privacy” és az „intimitás”, a „beavatkozás” és a „távolságtartás” általuk elfogadható arányainak megtalálására.

Vannak azonban olyan családi helyzetek is, ahol a segítségnyújtás különleges feladatai hárulnak a nagyszülőre. Többnyire ilyenek a válás folyamatában keletkezett helyzetek. A szülők házasságának felbomlását nem nézhetik közömbösen a nagyszülők, s ilyenkor intenzívebben vállalnak részt gyerekük és unokájuk életéből. Gyakran maguk a szülők kérik erre őket. Erre rendszerint az unokák érdekében van szükség, akik nehezen tudják feldolgozni szüleik válását és kapcsolataik, életviszonyaik ezzel együtt járó átrendeződését. A nagyszülők is szeretnék megkönnyíteni ezt a nehéz feladatot unokáik számára. Az idős emberek közül többen hibáztatják önmagukat is a történetekért. Sokféle oka lehet tehát annak, hogy megnövekszik a nagyszülők családi feladatköre, s vele újfajta szerepmegosztás alakul ki.

2. ESET: CSILLA

Csilla 13 éves, hetedik osztályos lány. Bőrszíne fekete, haja göndör. Csilla apja arab, anyja magyar származású. Öccse, Zoli 4 éves. Az ő születése után Csilla szülei elváltak. Azóta édesanyjával (33, éves irodai alkalmazott) él Csilla, aki azonban elsősorban Zolival törődik, „így aztán kevés ideje jut rám. Ezért gyakran járok a nagyihoz, péntekenként mindig ott vagyok. Vele akármiről tudok beszélni, és a házi feladataimat is ott csinálom, övele. Ő tanítónő volt régebben, ért hozzá, tud segíteni, ha szükség van rá... múlt héten egy kutyakiállításra voltunk.”

A nagymama (63 éves nyugdíjas) férjével kettesben él, lánya és unokája otthonától nem távol. Ő az, aki jól ismeri Csilla iskolai helyzetét: „Öt évvel ezelőtt hozattuk ide egy másik általános iskolából, mert itt intenzív angoloktatást hirdettek. Mi pedig azt akartuk, hogy ezt tanuljon a gyerek. De az iskola igazgatósága nem vette fel abba az osztályba. Így azután ebbe a gyenge osztályba és ehhez az osztályfőnökhöz került az unokám. Hiába írok rendszeresen az igazgatónak, most már válasza sem méltatnak.”

A nagymama Csilla helyzetét nehezményezi. A gyerekek csúfolják, néha üldözik unokáját bőrszíne és haja miatt, az osztályfőnök pedig semmit sem tesz ez ellen. Csilla anyja is tud erről, de nincs ideje a lányára. Egy iskolán kívüli egyházi tanítónő is törődik Csillával, de iskolai konfliktusában csakis nagymamájára számíthat.

Csilla nagymamája sok mindenben tölti be a szülő helyettesének családi feladatkörét és szerepét. Más esetekben még határozottabbak e szerepek körvonalai, hiszen egyes nagyszülőket különböző külső körülmények arra késztethetnek, hogy többé-kevésbé teljes egészében vegyék át a szülői szerepeket. Okozhatja ezt a szülők rendszeres távolléte, betegsége vagy másfajta akadályoztatása. De arra is van példa, hogy a szülők közötti házastársi konfliktus veszélyes erőteréből „menekíti ki” egyik vagy másik nagyszülő a gyereket.

E sokféle eshetőség és körülmény mégsem feledtetheti azt, hogy a helyzeteket, státusokat és szerepeket a családtagok maguk döntenek el, s azok mindig személyközi módon, a résztvevők döntéseinek függvényében alakulnak. Az unokák, szülők és nagyszülők nem háríthatják át teljes egészében külső tényezőkre kapcsolataik minőségét, szerepeik megosztását és kölcsönviszonyuk rendjét. Ezt kell megállapítanunk, amikor megfigyeljük és összehasonlítjuk egymással a segítségnyújtás, főként pedig a képviselőlet és a helyettesítés különböző válfajait.

Ebből a szempontból tanulságosak a forradalmakat követő változások családi vonatkozásai. Minél radikálisabbak voltak századunk politikai forradalmai,

annál szélesebb körben és erőteljesebben indítottak el mobilitási folyamatokat. Fiatal „káderek” élete és feladatköre egyik napról a másikra változott meg: tanulniuk kellett vagy/és vezetők lettek, és további mozgalmi teendők vártak rájuk. Mindez eltérítette őket a családjuktól. De a család és a gyereknevelés amúgy is leértékelődött az ilyen időszakokban.

A világ megváltoztatásának szándéka és halaszthatatlan teendői, a demonstrációk és a tanulás miatt sok esetben a nagyszülőkre maradt nemcsak a mosás és főzés, hanem a gyerekek gondozása és nevelése is. Az ilyen gyerekek – „a nagyszülők gyerekei” – közül többen később tudatosan fordultak szembe a szülők értékrendjével, az időközben amúgy is hamisnak bizonyult illúziókkal. Sokan teljes egészében elfordultak a közélettől, helyette viszont nyíltan vállalták a magánélet értékeit.

Mindezt már a hetvenes években megfigyelhettük. Ekkorra, a konszolidációt követő évtizedre, a magyar társadalom legnagyobb része a magáncélú gyarapodás, a fogyasztás értékei felé fordult, s ekkoriban a család és gyereknevelés már újra öncélnak tekintendő értékek lettek. Kutatásaim során ekkor találok olyan 20-30 éves emberekkel, akik tudatos elhatározottsággal fordultak el szüleik fiatalkori értékeitől, keserűen emlékeztek vissza gyerekkorukra, élesen bírálták szüleiket, és megfogadták, hogy saját gyerekeikkel másként fognak bántani.¹⁴ Az ilyen emberek sokféle viszonyt alakítottak ki nagyszüleikkel, s néha szándékosan próbáltak hozzájuk hasonlítani.

A szülői értékrend elutasításának ilyen tendenciáit és a nagyszülőkkel való azonosulás kísérleteit főleg a nők körében lehetett megfigyelni. A harmadik nemzedékbeli asszonyok közül többen nem tudták megbocsájtani, hogy anyjuk, amikor annyi idős volt, mint most ők, helyettük is – az akkori kisgyerekek nevelése helyett – a közéletet választotta. A hivatalos ideológia szerint a nők a társadalmi élet minden területén egyenjogúak voltak a férfiakkal, „csupán” a magánélet intézményei (a család, a rokonság) tartották fenn, mint kövületek a régi szokásokat és avult egyenlőtlenségeket. Ezt az ideológiát fogadta el és követte az anyák nemzedéke az ötvenes években, amikor az emancipáció jegyében elutasította a nemek közötti különbségek hagyományait, s a velük járó magatartásnormákat. A nagyszülők viszont még e hagyományok szerint éltek, ezért rájuk lehetett bízni a háztartási teendőket, főleg a gyereknevelést. Mindehhez persze szükség volt a nagyszülők hajlandóságára (ezenkívül pedig megfelelő méretű lakásokra, esetleg további segítőkre és anyagiakra). Az ötvenes években felnövekvő nők közül sokan kezdettől fogva tudatosítani igyekeztek az emancipáció féligazságait, s ezeket próbálták később elutasítani szüleikben.

A nagyszülők értékrendjét azonban nem lehetett átvenni egy új történelmi korszakban. Nézzük például a vallás jelentőségét a magánélet szabályozásában! Hívó emberek gyerekei ateisták lettek az ötvenes években, majd az ő gyerekeik

közül többen lettek hívók a hetvenes és nyolcvanas években. Csakhogy a hit mást és másként határoz meg a mai fiatalok döntéseiben, mint hatvan évvel ezelőtt vagy még régebben, az első nemzedék ifjúkorában. Hitelvi okokból sokan szeretnék például fenntartani házasságukat, s eleve elutasítják a válást. A felbontott házasságok száma és aránya mégis növekszik, és semmi jele annak, hogy valaha is visszaesne arra a szintre, ahol a nagyszülők nemzedékének fiatalkorában volt.

Számos egyéb kérdést vet fel a nagyszülők helyettesítő szerepe és funkciója. Több szülő azt gondolja, hogy éppen az unokákkal kapcsolatos rendszeres feladatok könnyítik meg a nyugdíjaslétre való átállást a nagyszülő számára. Ez sok esetben valóban így is van. Nem mindegy azonban, hogy az első nemzedék tagjaira a „helyettesítés” alkalmi vagy állandó feladatai, a „teljes körű” vagy a „részleges” helyettesítés szerepe vár, s hogy ezáltal mennyire kell „kiegészítenie”, illetve mennyire „pótolnia” a szülőt. Ezek a megkülönböztetések sokszor a kapcsolatok alakulásának legfontosabb elemeire vonatkoznak. Ilyen elem a tekintély is.

III. A NEMZEDÉKEKEN ÁTTERJEDŐ TEKINTÉLY

A tekintély mindig emberi viszonylatokra vonatkozik, a családon belül pedig főleg a fiatalabb és idősebb nemzedék tagjai közti viszonyra. Az élet egyes szakaszai, fordulópontjai szorosan összefüggnek a *személyközi befolyás* folyamataival, általuk pedig a tekintély szerkezetével és formáival. Például első gyermek megszületésével a házaspár tagjai szülővé és automatikusan a második nemzedék tagjaivá válnak, míg szüléikből nagyszülők lesznek. A gyerekszületés tehát változtat a felnőttgenerációk kölcsönviszonyán is.

A szülői és nagyszülői tekintély a személyközi konfliktusok állandó forrása. Vannak olyan fiatal szülők, lányok és fiúk, illetve menyek és vők, akiket nem akarnak felnőttként elfogadni szüleik, illetve házastársaik szülei. A nagyszülők rendszerint az unoka testi és lelki épségére, egészségére hivatkoznak, s vitatják, hogy a gyerekük vagy/és annak házastársa felelősen eleget tud tenni a szülői feladatoknak. Ilyen esetekben a nagyszülő megpróbálja tekintélyét fenntartani, vagyis gyerekként megőrizni a fiatal szülőket, ennek során pedig saját felügyelete alá vonni teljes egészében unokája gondozását, nevelését.

Annak, ha valaki nemzedékeken át próbálja fenntartani és megőrizni a tekintélyét, különböző, a személyes életútból fakadó okai és következményei lehetnek. Az idetartozó sokféle kérdés közül most a közös lakás és háztartás, tehát az együttélés problémakörét választom ki. Ez a családok kisebb hányadát érinti, hiszen, mint korábban is utaltam rá, az új házások neolokalitása régóta általánossá vált norma lett Magyarországon is. De ugyancsak régóta tart a lakáshiány az országban, s különösen Budapesten. Emiatt a fiatalok közül sokan

kezdik házasságukat egy, a szüleikkel közös lakásban. Így döntöttek többen azok közül, akik tanácsi bérlakás kiutalásában bíznak, de olyanok is, akik építkeznek, s igénylik a szülők támogatását. Az együttélés tehát feltétlenül kényszer az esetek többségében.

A kényszert azonban vállalni lehet, és az általa kialakult helyzetet többféleképpen lehet meghatározni.

3. ESET: RUDOLF

Rudolf 11 éves, szüleivel és két öccsével él együtt egy lakótelepen a főváros egyik peremkerületében. Három évvel ezelőtt költöztek ide Pest egyik belső kerületéből, egy régi bérházból. Ott Rudi anyja, Edit (36 éves, pénztáros) szüleivel éltek együtt. Edit és Péter, Rudi apja (40 éves, gépkocsivezető) ott kezdték közös életüket. Eredetileg házasságuk után még bíztak abban, hogy néhány év múlva hozzájutnak egy tanácsi bérlakáshoz, hiszen Rudi születése után hatan (az unoka mellett a két nagyszülő, a két szülő és Ági, Edit nővére) éltek együtt alig hatvanöt négyzetméteren, a két és fél szobás lakásban. Építkezni Péter gyakori betegsége miatt nem tudtak, a lakáskiutalásra pedig hosszú évekig várhattak. Végül csak harmadik gyerekük megszületése után jutottak mostani lakásukhoz.

Rudi szeretett együtt lakni a nagyszüleivel. Nagyapja sok mindenre megtanította, nagyanyja finom falatokkal látta el, a régi bérházban és környékén pedig jó barátokat talált. Öccsei születése után, amikor anyját a kicsik foglalták le, apja, Péter pedig állandóan túlórázott, Rudi napjai főleg nagyszüleivel és barátaival teltek.

Péter és Edit hálásan fogadta a nagyszülők segítségét, és érzékelték azt is, hogy Rudi mennyire kötődik azokhoz. Sokszor vitáztak is velük, mert úgy látták, hogy az öregek elkényeztetik a fiukat. Ez állandóan visszatérő konfliktus volt közöttük. Amióta azonban itt, a lakótelepen élnek, főleg az a gond, hogyan tudnak találkozni az öregekkel. Nagymama: „Az lett volna jó, ha itt, a közelünkben kapnak lakást. Akkor gyakrabban tudnék segíteni a lányomnak.”

Autójuk nincs, tömegközlekedéssel pedig egyórányi távolságra vannak egymástól. A nagypapa egyre nehezebben szánja rá magát az utazásra, Rudi viszont évről évre önállóbb, s már egyedül is elmegy a nagyszüleikhez.

4. ESET: GÁBOR

Gábor (8 éves), egy budai bérházban él hármásban a szüleivel. Lakásuk nincs messze attól a kertes családi háztól, ahol Gábor apja, Tamás (37 éves, vegyész) felnövekedett, s ahol nagyanyja (Gábor dédanyja), szülei és öccse továbbra is élnek. Tamás még egyetemistaként ismerte meg s vette feleségül Verát (37 éves, tanárnő), aki vidéki lány létére kollégista volt. Házasságuk után Tamás szüleihez költöztek.

Gábor ebbe a házba és környezetbe született. Születése régen várt, nagy esemény volt mindenki, mind a hat ember számára. Vera és Tamás ugyan kezdetől fogva szeretett volna valahogyan elkülönülni, de erre kevés lehetőség volt. Főleg Helga, Tamás anyja próbált részt venni a csecsemőgondozás minden fontosabb részletében, s próbálta aprólékosan ellenőrizni Gábor környezetét és napi életének valamennyi eseményét. Ő akarta például eldönteni azt is, hogy a síró gyereket mikor kell és mikor nem kell megetetni, hogyan kell fürdetni stb. S miután nem bízott meg eléggé a szülők által kiválasztott gyerekorvosban, Gábor egyik betegségé alkalmával maga próbált másik orvost felkérni.

Ez volt az az esemény, amikor Tamás már nem tűrte tovább anyja aktivitását. Helga és Vera között amúgy is egyre mélyültek a konfliktusok, már alig tudtak beszélni egymással. Tamás és Vera ezért radikális lépésre határozta el magát. Albérletbe mentek (bár alig tudták kifizetni), hogy megmutassák Helgának és Tamás többi rokonának azt, hogy mindenáron fenntartják szülői jogaikat, és nem mondanak le nevelési kompetenciáikról.

Helgát meggyőzte ez a váratlan lépés, Ő maga persze nem változtatott meg teljesen, de ettől fogva tiszteletben tartotta fia és menyé döntéseit. A fiatal szülők hamarosan hazaköltözhetek, majd építkezésbe kezdek Tamás szüleinek és rokonainak a segítségével. Az építkezés ideje alatt és azóta is számítanak Helga segítségére, akivel kapcsolatuk fokozatosan megjavult. Három évvel ezelőtt költöztek át ebbe a lakásba, s Gábor gyakran találkozik nagymamájával és a többi rokonával.

5. ESET: DANI

Dani 11 éves, két fiatalabb testvérével, édesanyjával, Júliával (34 éves, szakmunkás) és annak második férjével él egy régi házban. Nagymamája, Z.-né (61 éves, nyugdíjas) bírósági keresetet indított saját lánya, Júlia ellen, azzal a váddal, hogy akadályozza találkozását az unokájával, Danival.

A per előzményei régre nyúlnak vissza. Z.-né mindig is vezéregyénisége volt a családjának. Nem tűrt beleszólást döntéseibe senkitől – sem férjétől, sem pedig két lányától. Z. úr fokozatosan kiszorult a családi döntéshozatalból, és alárendelte magát a felesége hatalmának. Ő készítette arra a lányait is, hogy hasonlóképp viselkedjenek. Júlia, az idősebbik nővér néha ellenkezett ugyan az anyjával, de általában ő is elfogadta családjuk tekintélyelvű szellemiségét, s alkalmazkodott ahhoz. Eletének fontosabb alkalmai során (továbbtanulás, pályaválasztás, házasság) anyja döntései érvényesültek. Így volt ez gyerekei megszületése után a nevelési kérdésekben is.

Júlia hét évig élt a férjével és két gyerekével a szüleinél. Házassága tele volt frusztrációval. Férje kezdettől fogva ivott, s egyre inkább elszigetelődött Júliától és a gyerekeitől. Harmadik gyerekük megszületése után ők is hozzájutottak önálló bérlakáshoz, és ekkortájt Júlia azt hitte, hogy férje is új életet tud majd kezdeni. Ez azonban nem sikerült. Az átköltözést követő egy év múlva elváltak, férje pedig elköltözött tőlük. Azóta ritkán és rendszertelenül találkoznak.

Z.-né magatartása mit sem változott azt követően, hogy lánya és annak családja elköltözött tőlük. Továbbra is irányítani próbálta Júliát és az unokáit, megszabva hétköznapijaik minden fontosabb részletét. Mindennap náluk volt, a közülmúltban pedig, amikor fokozódó ellenállást érzett a lánya részéről, magával vitte az unokáit – s főleg Danit – a saját lakásába, a város másik végébe. Gyakran előfordult, hogy a munkából hazatérő Júlia nem tudhatta, hol van Dani, s csak órák múlva, telefonon érte el édesanyját.

Lánya partnerviszonyairól is tudni akart mindent Z.-né. Az első nyíltabb konfliktusok éppen abból fakadtak közöttük, hogy új kapcsolatáról Júlia nem akarta az anyját tájékoztatni. (Attól is félt, hogy partnerét, Ferencet, aki ugyancsak elvált, és nála néhány évvel fiatalabb férfi, anyja megszólja vagy helyteleníti). Ezt már nem tűrhette tovább Z.-né, és saját módján válaszolt renitenskedő lányának: egyik nap nem engedte haza Danit. Úgy érvelt a bíróság előtt (s ugyanezt az érvet hangoztatta unokájának is), hogy Júlia „erkölcstelen anya”, aki nem alkalmas a gyerekekre.

Júlia azonban most már nem ijedt meg anyja fenyegetéseitől. Önállóságát Ferenc is növelte, akivel már szorosabb együttélésüket és házasságukat tervezik. Z.-né erről nem akar tudmást venni, hiszen lánya nem kért engedélyt, de még tanácsot sem tőle, csupán bejelentette ebbéli szándékát. A nagymama rendszeresen óvja Danit attól, hogy beszéljen Ferencel.

Júlia megpróbálta rendezni Dani és nagymamája találkozásait. E kísérletei tovább gyengítették Z.-né tekintélyét, aki tanúvallomásokat sugallt a férjének és a másik lányának arról, miként hanyagolja el a gyerekeit Júlia. Keresetében is erre hivatkozott, és a bíróságtól azt várta, hogy őt nevezzék ki gyámnak az unokái mellé. Ezt a keresetet azonban elutasította a bíróság. Ítéletében kimondta, hogy Júliának kell rendeznie a gyerekek és a rokonok érintkezését, de úgy, hogy ez ne veszélyeztesse az unokák mentális egészségét.

Dani sokat hallott nagymamájától a felelősségről, az önfeláldozásról, a kötelességről, s azt látta, hogy nagyapja, nagynénje, s „abban a környezetben” mindenki tiszteli a nagyanyját. Dani tudja, hogy nagyanyja sosem fogja elfogadni mások ítéletét arról, mi a helyes, és mi a jó. Szereti a nagyanyját, akitől nagyon sokat kapott, de fél is tőle. Hosszabb ideig nem szívesen van nála, de mindenképp kötődik hozzá. Az utóbbi időben csendesebb lett Dani, nem tud beszélni anyja és nagyanyja kapcsolatáról.

Daninak és családjának az esete azt is példázza, milyen következményei vannak hosszabb távon a tekintélyelvű és túlságosan szoros kötődéseknek. Z.-né sosem bízott a lányában, ezért gondoskodni kívánt róla, s ennek során saját hatalmát próbálta tartósítani. Inkább szakított a lányával, de hatalmi igényeiről nem tudott lemondani. Így vezet szakításhoz és a közvetlen érintkezés megszakadásához a hatalom és a tekintélyelvű kapcsolati formák változatlan fenntartásának szándéka.

Az iménti esetekkel azt kívántam példázni, hányféle módon alakulhatnak a tekintélyi viszonyok az együttélés ideje alatt, s miként hatnak ezek a kapcsolati formák a későbbiekben. Rudolf esetében a szülők kezdettől fogva maguk döntöttek családjuk helyzetéről a közös lakásban. Gábor esetében egy éles konfliktus során nyerték el kompetenciájukat. Ez azonban annyira jól sikerült, hogy a szülők és a nagyszülők egészen új formában építették újjá kapcsolatukat. Dániel esetében ez nem sikerült, neki most választania kell az anyja és a nagyanyja között.

IRODALOM

- ARIES, Philippe: Gyermek, család, halál. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.
- CSEH-SZOMBATHY László (A. KLINGER – P. SOMLAI – J. TAMÁSSY) Progress Report of the Hungarian Survey on the Kinship of the Aged. Budapest, Manuscript, 1986
- ERNST Gabriella: Az öregkorú népesség lakáshelyzete, mint társadalmi-gazdasági státusuk kifejezője. In: SZÉMAN Zsuzsa, 1988. 225-248. old.
- HORVÁTH Ágota—GÁTI Tibor: A szociális otthon. Un: Férge – Várnai (szerk.): Szociálpolitikánk ma és holnap. Kossuth Kiadó, 1987. 226-246. old.
- HÖRL, Josef: Lebensführung im Altér. Wien, 1989. Habilitations-schrift
- LASLETT, Péter: The World we have lost: England before the Industrial Age. London, 1971
- PATAKI Judit-S. MOLNÁR Edit: Közvéleménykutatás a lakáshelyzetről. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 10. sz. 1986.
- ROSENMAJR, Leopold: Familienbeziehungen und Freizeitgewohnheiten jugendlicher Arbeiter. Wien, 1963.
- SCHWOB, Péter: Grosseltern und Enkelkinder. Heidelber, Asanger. 1988.
- SEBES Anna: „Elfoglalt szülők”: szocializáció egy budapesti családban. In: Somlai (szerk.): 1978. 206-223. old.
- SOMLAI Péter (szerk.): Családmonográfiák. Oktatási Minisztérium, „Szociológiai Füzetek”, Budapest, 18. sz., 1978.
- SOMLAI Péter (szerk.): Kiilleszkedési zavarok. Kutatási összefoglaló. Budapest, ELTE, 1989.
- SUSSMAN, Marvin B.: Relationships of Adult Children with their Parents in the United States. In: E. SHANAS – G.F.STREIB (eds.): Social Structure and the Family: Generational Relations. Prentice Hall, N.Y. P. 1965. 62-92. old.
- SZÁLAI Júlia: Korai kivonulás a munkahelyről. In: „Esély”, 1. sz., 1989. 24-38. old.
- SZÉMAN Zsuzsa (szerk.): Nyugdíjkorhatár ?. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Éhesek az idősek? In: „Szociálpolitikai értesítő”, 3. sz., 1989.149-170. old.